

ВОЛОДИМИР РЕЗНІК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VOLODYMYR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

volodymyr.reznik@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-9955-0034

Дослідницькі програми та поступ теорій у соціології: постпозитивістська концепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера¹

Вступ

Із позицій постпозитивізму теоретичне зростання соціології бачиться залежним передусім від концептуальних зв'язків між самими теоріями в межах дослідницьких програм (Резнік, 2021: сс. 112–124). Соціологи-постпозитивісти із Стенфордського університету Дж. Бергер, М. Зелдич мол. та Д. Вагнер ідентифікували патерни такої концептуальної зв'язності між теоріями у дослідницьких програмах та ґрунтовані на них різновиди теоретичного поступу. Відтак одним із підсумків цих їхніх майже 30-річних історико-теоретичних пошуків є оригінальна концепція теоретичного зростання соціології на підґрунті дослідницьких програм (Zelditch, 1979: p. 26; Wagner, Berger, 1985: pp. 706–723; Wagner, Berger, 1986: pp. 169–175; Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 145–149; Wagner, 2009: pp. 4984–4985). Методологічні можливості цієї концепції дотепер недостатньо реалізуються в історико-соціологічних дослідженнях. Про це свідчать як нечасте її застосування, так і лише поодинокі вияви уваги до неї (Szmatka, Lovaglia, 1996: pp. 401–407; Szmatka, Mazur, 1996; Heidtman, Wysienska, Szmatka, 2000: pp. 21–22; Пилипенко, 2019: сс. 323–324). Зазначену концепцію Бергера, Зелдича та Вагнера обминули своєю увагою навіть українські соціологи, які відверто ґрунтують свої наукові пошуки на постпозитивістській методології І. Лакатоса (Кутуєв, 2005, 2017; Малиш, 2019). Перепоною широкому вжитку зауваженого

¹ Статтю підготовлено в перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України «Теоретичний синтез в сучасній соціології: підстави, проблеми, перспективи».

Цитування: Резнік, В. (2024). Дослідницькі програми та поступ теорій у соціології: постпозитивістська концепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 137–162, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.137>.

концептуального засобу в дослідницьких практиках істориків соціології слід вважати брак його експлікації та реактуалізації у соціологічному дискурсі. Відтак спробу такої експлікації та реактуалізації буде презентовано у цій статті. Вихідним кроком має бути аналіз типологізації структури та динаміки концептуальних зв'язків між теоріями у дослідницьких програмах.

Теоретична динаміка та структура дослідницьких програм

Наприкінці 1970-х років М. Зелдич спостеріг окремі вияви теоретичної динаміки дослідницьких програм у соціології, відмінних за характером концептуальних взаємозв'язків між теоріями в їхніх межах. Він зауважив не лише велику кількість соціологічних теорій різноманітних конкретних соціальних феноменів, але й існування сукупностей таких конкуруювальних теорій для багатьох з цих феноменів: «Є теорії, що мають спільні емпіричні домени (тобто вони пояснюють одне й те саме), подібні цілі та конкурують за прихильників, які мають спільні критерії оцінювання» (Zelditch, 1979: р. 25). Як приклади конкуренції соціологічних теорій з приводу питань, що стосуються фактів, було зазначено взаємно конкурувальні теорії соціальної стратифікації Т. Парсонса, К. Девіса — Д. Мура та ін. Така сукупність теорій, що конкурують в межах спільної емпіричної царини, власне й інтерпретувалася як теоретична дослідницька програма (термін І. Лакотоса) — набір або сімейство взаємопов'язаних теорій, які мають одне або кілька спільних стрижневих понять. Разом із тим, спостережуване розмаїття теорій у теоретичних дослідницьких програмах, а також збільшення кількості останніх трактувалися як ознаки життєздатності та жвавого теоретичного зростання соціології. Відзначалося й набувало пояснення і зростання самих дослідницьких програм:

«...[Т]еоретичні програми “ростуть”. Частково вони ростуть так само, як зростає “нормальна наука” у розумінні Куна, шляхом проліферації (proliferation). Тобто вони пропонують поняття, за допомоги яких можна сформулювати та розв'язати нерозв'язані “пазли”, заповнюючи “прогалини” у знаннях, поширюючи використання усталених понять стосовно нових феноменів... Але вони також зростають, поступово змінюючи поняття та припущення, щоби врахувати брак підтверджень, або логічні труднощі» (Zelditch, 1979: р. 26).

Отже, в підсумку Зелдич описав особливості таких випадків динаміки дослідницьких програм, як конкуренція та урізноманітнення концептуально споріднених одиничних теорій у їхніх межах, а також проліферація, або поширення цих програм у предметному полі соціології. Згодом Дж. Бергер та Д. Вагнер трактували зазначені випадки як окремі типи теоретичного зростання в соціології на основі дослідницьких програм. Безпосередньо з обстеження цих випадків випливають положення, які вони висувають щодо різних типів програм (Wagner, Berger, 1985: р. 705). Ішлося про випадки програмної теоретичної діяльності в соціальній психології як галузі соціології. Попри такі обмежені галузеві емпіричні підстави, розробники типології теоретичного зростання наголошували свою тверду віру в застосовність її й до інших галузей соціології. Але вони водночас застерігали, що типів теоретичного зростання дослідницьких про-

грам може бути більше, ніж їм вдалося ідентифікувати, бо аналізували лише ті випадки програмної теоретичної діяльності, про які мали глибокі знання.

Спостережені форми зростання або розвитку теоретичних дослідницьких програм різняться за типами концептуальних взаємозв'язків між одиничними теоріями в їхніх межах. Бергер та Вагнер вважали, що такі концептуальні взаємозв'язки між теоріями у дослідницькій програмі з'являються на основі стрижневого набору ключових абстрактних понять і тверджень, використовуваних у всіх теоріях цієї програми. Припускалося, що кожен із цих концептуальних взаємозв'язків водночас репрезентує певний патерн теоретичного зростання дослідницької програми. Загалом було вирішено п'ять типів концептуальних взаємозв'язків, які можуть виникнути поміж одиничними теоріями в дослідницьких програмах та репрезентують відмінні типи теоретичного зростання останніх (табл. 1).

Таблиця 1

Поняттєвий склад постпозитивістської концепції поступу соціологічних теорій у дослідницьких програмах*

Концептуальні зв'язки між первісними та новими теоріями / форми теоретичного поступу		Тип розбудовуваної нової (похідної) теорії	Вид теоретичної дослідницької програми
Рівень	Тип зв'язку / патерн поступу		
Базовий	Елаборация (вдосконалення) теорії	Елаборант первісної теорії	Лінійна програма
	Проліферація (поширення) теорії	Проліферант первісної теорії	Розгалужувана програма
	Конкуренція (змагання) теорій	Конкурент первісної теорії	Конкурентнісна програма
Специфічний	Варіація (видозміна) теорії	Варіант первісної теорії	Лінійна / розгалужувана / конкурентнісна програма
	Інтеграція (об'єднання) теорій	Теорія, що інтегрує первісні теорії	

* Підстави систематизації: (Zelditch, 1979: p. 26; Wagner, Berger, 1985: pp. 706–723; Wagner, Berger, 1986: pp. 169–175; Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 145–149; Wagner, 2009: pp. 4984–4985, 4987).

Три з цих виокремлених типів специфіковано як базові концептуальні зв'язки між теоріями та підгрунття відповідних їм базових форм теоретичного зростання. Йдеться про зв'язки між теоріями в перебігу їх елаборації (elaboration), або вдосконалення, проліферації (proliferation), або поширення, та конкуренції у межах дослідницьких програм. Ці три базові типи зв'язків можуть сформуватися за будь-яких різноманітних теоретичних обставин і на більшості стадій розроблення дослідницької програми (Wagner, Berger, 1985: p. 706). Коли теоретичні зв'язки кожного з цих трьох типів виникають, вони можуть слугувати підвалинами для подальшої розбудови цілої дослідницької програми, започаткованої новою теорією. Насправді кожна дослідницька програма може тою чи тою мірою базуватися водночас на всіх трьох (або й більше) типах зв'язків між теоріями. Але стрижнем розвитку дослідницької програми Бергер

та Вагнер вважають здебільшого або елаборацію, або проліферацію, або конкуренцію теорій в її межах. Зрештою, ці три базові типи концептуальних зв'язків між теоріями у дослідницьких програмах запроваджують та усталюють теоретичний контекст, в якому можуть виникнути й інші патерни зростання, репрезентовані відповідними їм іншими типами теоретичних зв'язків.

Зокрема, в теоретичному контексті дослідницьких програм, побудованих на одному з трьох базових типів зв'язків між теоріями, виникають зазвичай два особливі типи теоретичних зв'язків. Ідеться про варіацію, або видозміну, та інтеграцію, або об'єднання, теорій, які утворюються лишень за дуже конкретних теоретичних обставин і на певних, зазвичай більш просунутих стадіях розроблення дослідницьких програм. На варіації та інтеграції як двох специфічних типів концептуальних зв'язків між теоріями у високо розвинутих дослідницьких програмах ґрунтуються відповідні їм дуже важливі форми (патерни) теоретичного зростання. Загалом повноцінні дослідницькі програми можуть розвиватися у напрямку від появи базових зв'язків до появи специфічних зв'язків між теоріями.

Попри відмінності між базовим і специфічним рівнями концептуальних зв'язків між теоріями у дослідницьких програмах, Берґер та Вагнер вважають обидва ці рівні концептуальної зв'язності важливими для теоретичного зростання. Всі виокремлені ними типи теоретичних зв'язків у межах обох їхніх рівнів репрезентують моделі, або *взірці (exemplars)* (в Куновому розумінні¹) теоретичного зростання. Одним із них є елаборація теорій у лінійних програмах.

Елаборація теорій у лінійних програмах

Елаборація теорій визначається як тип концептуального зв'язку між ними, коли новіші теорії розробляють як покращені версії попередніх, але зі збереженням спільного з ними предметного поля (пояснюваного феномену), ключових понять та емпіричних доказів. Метою такого вдосконалення теорії є зазвичай підвищення рівня її загальності для розширення пояснюваної предметної царини у вигляді множини емпіричних фактів або для конкретизації їх з метою глибшого розуміння досліджуваного феномену. Опис особливостей концептуального зв'язку між первісною теорією та новою, вдосконаленою також прояснює природу елаборації теоретичного знання в таких випадках:

¹ Кун вживає термін «взірці» (exemplars) у доповненнях 1969 року до пізніших видань своєї праці «Структура наукових революцій» (1962). Він використовує його передусім для позначення конкретних розв'язань наукової проблеми, з якими студенти стикаються на початку своєї наукової освіти в лабораторіях, на іспитах та на сторінках наприкінці розділів наукових текстів (Кун, 2001: сс. 199–200). До цих загальних взірців також додаються деякі технічні розв'язання проблем в періодичній літературі, з якими науковці стикаються впродовж своєї дослідницької кар'єри вже після навчання і які показують їм приклади виконання їхньої роботи. У цих загальноновизначених взірцях розв'язань наукових проблем, як і в основоположних наукових принципах, законах чи критеріях ідентифікації, втілюються накопичені наукові знання. Опанування зазначених загальноновизначених взірців допомагає розпізнавати певну досліджувану ситуацію як схожу на одні ситуації та несхожу на інші, групувати досліджувані об'єкти й ситуації тощо.

«Іноді нова теорія використовується для того, щоб узагальнити або конкретизувати стару теорію. Нова теорія $T(2)$ має структуру, дуже подібну до структури своєї попередниці $T(1)$. Вона розглядає подібну соціологічну проблему або застосовується до аналогічної бази емпіричних спостережень. $T(2)$, однак, у певному сенсі, є більш повною, більш точною, більш строгою або має більше емпіричне підтвердження, ніж $T(1)$, з якої вона була генерована. Отже, передбачення $T(2)$ «говорять більше» (тобто є більш повними або точними) або ж «краще відповідають» (є краще емпірично підтвердженими), ніж передбачення $T(1)$. У межах свого спільного пояснюваного домену передбачення $T(1)$ і $T(2)$ можуть конфліктувати тільки щодо невеликої частини (якщо така є) цього домену» (Wagner, Berger, 1985: p. 707).

Заважену елаборацію теоретичного знання більшість соціологів розглядають як його вагоме зростання або розвиток в усталених предметних царинах в соціології. Загалом не вбачається якихось меж для будь-якої елаборації теорії. Здебільшого це суто емпірична елаборація, коли дослідники мають за мету досягнення емпіричної адекватності теорії, тобто відповідності нової теорії-елaborанта поточному стану емпіричних фактів у пояснюваній предметній царині. Рідшими в соціології вважають суто теоретичні елаборації на кшталт формалізації теорії для збільшення її строгості й точності або розширення її предметного поля. Один із прикладів результатів такої елаборації становила теорія соціального конфлікту Р. Дарендорфа, яка була розроблена на основі вихідної щодо неї теорії класового конфлікту К. Маркса з використанням поняття імперативно координованих асоціацій. З цього погляду, Дарендорф розширив предметне поле застосування Марксової теорії, коли постулював множинні соціальні підстави класового поділу суспільства, а не лишень суто економічне підґрунтя його.

Дослідницькі програми, в яких базовим режимом розвитку є елаборація теорії, Бергер та Вагнер визначили як лінійні (linear) програми. Термін «лінійність» в цьому випадку увиразнює особливості концептуальної «траєкторії» розвитку такої дослідницької програми, коли вона загалом не відхиляється від стрижневих ідей теорії, що їй передувала. Кожна нова теорія-елaborант, що виникає у лінійній дослідницькій програмі, — це своєрідна наступна «точка» на єдиній нерозривній концептуальній «лінії» програмного поступу в дослідженні того самого предметного поля, проблеми або феномену.

Первісна ($T1$) та нова похідна ($T2$) теорії, які поділяють та сукупно посідають спільний пояснюваний домен лінійної дослідницької програми, використовують фактично ідентичні стрижневі концептуальні структури. Але попри таку майже однаковість стрижневих концептуальних структур двох теорій, вони можуть оперувати різними пояснювальними механізмами та схемами. Тобто зв'язки між ключовими поняттями в цих вихідній та похідній теоріях можуть дещо відрізнятися, бо спільні для них стрижневі ідеї з часом вдосконалюються, щоби уможливити детальніше або конкретніше пояснення й завбачення щодо досліджуваного феномену. І тут також йдеться про один і той самий досліджуваний феномен (актуальну проблему), що є виявом єдиної предметної «лінії» поступу дослідницької програми загалом. Лінійна дослідницька програма розвивається за рахунок неухильного поглиблення знання про певний сегмент предметного поля соціології.

Проте коли нова похідна теорія предметно відхиляється від початкової теорії на пояснення цілком іншого феномену або проблеми, йдеться вже про інший тип концептуального зв'язку між цими теоріями та ґрунтовану на ньому форму теоретичного зростання і вид дослідницької програми.

Проліферація теорій у розгалужуваних програмах

Попри спільність стрижневих ідей первісної та нової теорій, діапазон застосування цих ідей у новій теорії іноді може зміщуватися за межі усталеного пояснюваного домену первісної теорії. Берґер та Ваґнер вбачають між такими двома концептуально спорідненими теоріями у дослідницькій програмі зв'язок проліферації. Вони описують природу цього типу концептуального зв'язку із наголосом на структурній спорідненості та розбіжності проблематики первісної та нової теорій:

«Розгляньмо тепер ситуацію, коли ідеї однієї теорії використовуються для розбудови теорії, яка стосується нової або відмінної соціологічної проблеми чи іншої бази даних. Знову ж таки, нова теорія $T(2)$ є подібною за структурою до $T(1)$. Однак у цьому випадку передбачення двох теорій зазвичай не збігаються, оскільки застосовуються до різних пояснюваних доменів. У певному сенсі, тут теж прогнози $T(2)$ говорять більше або підходять краще, ніж ті, що впливають з $T(1)$, — але тільки щодо заново розглядуваного проблемного ареалу. Вони можуть мало або нічого не говорити про первісний проблемний ареал, де прогнози $T(1)$ залишаються слухними» (Wagner, Berger, 1985: pp. 707–708).

Стрижневі теоретичні поняття, ідеї та принципи одного пояснюваного домену поширюватимуться на інші пояснювані домени, якщо виявляться застосовними в них. Загалом проліферація являє собою теоретичну експансивність, що визначається як ключова особливість розбудови нової теорії. За спостереженнями, проліферація як поширення теорії на інші пояснювані домени в соціології трапляється і систематично обговорюється рідше, ніж елаборація як вдосконалення теорії в межах її усталеного пояснюваного домену. Попри це, проліферація теорії є формою поступу теоретизування, що доволі очевидно й неспростовно виявляє себе в поширенні теоретичних понять, ідей та принципів у предметній царині соціологічної науки. Теоретичне зростання такого кшталту уможлиблюють дві передумови. По-перше, дослідники мають вагомо поглибити свої теоретичні пояснення щодо вже загальноновизнаних наукових проблем і досягати незаперечних успіхів у їх розв'язанні. За цієї умови їхню первісну теорію можна розглядати як потенційно поширювану на нові пояснювані домени наукової дисципліни. По-друге, на основі первісної теорії дослідники мають досягти результативних теоретичних пояснень щодо різних нових наукових проблем. Лишень тоді факт проліферації (поширення) теоретичного знання на нові пояснювані домени наукової дисципліни вважатиметься доконаним.

Дослідницьку програму, в якій базовим режимом розвитку є проліферація теорії, Берґер та Ваґнер визначають як розгалужувану програму (branching program). Йдеться про те, що така дослідницька програма має кілька відгалу-

жень, серед яких одне є базовим, оскільки відображається первісною теорією. З базового відгалуження дослідницької програми відбувається її теоретичне розгалуження — виокремлення нових програмних відгалужень, репрезентованих поширенням дедалі нових версій теорії у межах нових пояснюваних доменів. Попри те, що кожна галузь розгалужуваної програми репрезентує застосування її основоположних принципів до нових пояснюваних доменів, ці домени мають мало спільного у предметному та проблемному вимірах. Зрештою, у конкретних випадках розвитку кожного окремого відгалуження розгалужуваної програми спостерігається також очевидна елаборація (вдосконалення) галузевих теорій. Але за цих обставин більш базовою формою теоретичного постулу є не суто галузева елаборація, а міжгалузева проліферація, яка передусім зумовлюється концептуальним взаємозв'язком між теоріями в різних галузях дослідницької програми. При цьому також існують розгалужувані дослідницькі програми із дуже нерівномірною елаборацією різних їхніх галузей. Тобто галузеві теорії цих програм, поширювані в різних пояснюваних доменах, значно відрізняються за мірою їхньої елаборації, тобто розробленості. Але зазначені відмінності між цими теоріями за мірою досконалості не мають значних наслідків для їхньої долі, бо кожна з них локалізована у власному пояснюваному домені, й вони безпосередньо не конкурують за визнання у науковій дисципліні. Натомість така конкуренція становить інший базовий тип концептуального взаємозв'язку між теоріями.

Конкуренція теорій у конкурентнісних програмах

Коли дослідники створюють майже цілком нову теорію у відповідь на виявлену неспроможність певної вже відомої раніше теорії у спробі розв'язати конкретну наукову проблему, між цими теоріями часто виникають змагальні концептуальні зв'язки:

«...[Н]ова теорія генерується у спробі захопити принаймні деякі з пояснюваних доменів іншої теорії. У цих ситуаціях теоретичні структури $T(2)$ і $T(1)$ суттєво різняться. Тут $T(1)$ і $T(2)$ взаємопов'язані теоретично через їхню подібність за фокусом проблеми або базою даних. Насправді $T(2)$ часто генерується саме у відповідь на виявлені невідповідності у поясненні $T(1)$ цієї проблеми або бази даних. Нова теорія $T(2)$ претендує на більш задовільне пояснення тієї самої (або подібної) проблеми. Основні відмінності в теоретичній структурі, пов'язані з подібністю за фокусом або базою даних, можуть призвести до відносно великих серій суперечливих передбачень щодо частини пояснюваного домену кожної теорії. Якщо структура $T(2)$ цілком відрізняється від структури $T(1)$, а пояснювані домени є ідентичними, прогнози цих двох теорій можуть суперечити одне одному в кожному пункті. Обидві теорії можуть претендувати на те, щоб сказати більше або краще підходити» (Wagner, Berger, 1985: p. 708).

Конкурувати за краще розв'язання спільної предметної проблеми можуть більш як дві теорії. Не виключено, що після появи якоїсь нової теорії, що претендує на заміщення первісної теорії у розв'язанні тієї самої або дуже подібної наукової проблеми у спільній предметній царині, створюватимуться й інші такі

теорії-конкуренти. Кожна така нова теорія у свій спосіб реагуватиме на передбачувані вади пояснень первісних теорій. Своїми недоліками більш ранні теорії не просто провокують появу пізніших більш довершених теорій, а й впливають на їхні зміст і структуру, в яких втілюється реакція на міру недостатньої розв'язаності спільної предметної проблеми.

Бергер та Вагнер вважають конкуренцію теорій особливо важливим типом концептуального взаємозв'язку між ними в соціології, оскільки в цьому найчастіше здійснюється їх порівняння та вибір найпридатнішої з-поміж них. Нова теорія пропонує інший або абсолютно новий набір концептуальних знарядь для одержання кращого розв'язку загальноновизнаної наукової проблеми і покликана заступити місце первісної, теорії, що передувала їй, у цьому ж пояснюваному домені. У перебігу конкуренції цих двох теорій автори та прихильники кожної з них стверджують, що їхня теорія є придатнішою, тоді як інша — помилковою. Коли за підсумками цієї конкуренції перемагає якась із двох теорій, її певний час визнають найкращою у розв'язанні загальноновизнаної наукової проблеми, й вона стає базовим засобом подальшого теоретичного розвитку. Згодом у цьому ж пояснюваному домені може постати наступна нова теорія, придатніша, ніж її попередниці, яка теж стає їх заміною, черговим концептуальним знаряддям та значущим кроком у поступі соціологічного теоретизування і т. д.

Вважають, що заміна первісних теорій новою теорією в разі проліферації теорії взагалі відсутня. А в разі елаборації теорії у заміні її вихідних версій новою версією вбачають більш конгеніальний сенс, оскільки нова теорія зберігає більшість характеристик первісної теорії. І ця первісна теорія може залишатися почасти життєздатною в науковій дисципліні, якщо її висліди й пояснення залишаються задовільними для більшості дослідницьких цілей, коли не завжди потрібен надточний аналіз. Це подібно до неминущої життєздатності Ньютонової механіки, попри безперечну перевагу над нею Айнштайнової теорії відносності в сучасній фізиці. Натомість заміна первісних теорій новою теорією внаслідок конкуренції між ними бачиться найбільш докорінною через значні відмінності в їхній теоретичній структурі.

Зрештою, у конкуренції теорій вбачається особливо складна форма теоретичного зростання, що вимагає неквапливого та надзвичайно ретельного теоретизування. Адже в перебігу конкуренції дві або й більше теорій конфліктують між собою не лишень із приводу відмінностей у своїх поясненнях та прогнозах соціальних феноменів. Часто структури теорій, що конкурують, базуються на настановах докорінно відмінних орієнтувальних стратегій (*orienting strategies*)¹. Через це теорії можуть конфліктувати також із приводу інших відмінностей між ними, заданих їхніми базовими орієнтувальними стратегіями. Йдеться про відмінні й часто несумісні критерії релевантності або інтерпретації даних, значення або цінності використовуваних понять та про важливість урахування певних особливостей спільного пояснюваного домену.

---

¹ Інтерпретації орієнтувальних стратегій як одного зі складників дослідницької програми, запропоновані Зелдичем, Бергером та Вагнером, детально проаналізовано у: (Резнік, 2023: сс. 121–128).

Дослідницьку програму, в якій базовим режимом розвитку є конкуренція теорій, Бергер та Вагнер позначають як конкурентнісну програму. Така дослідницька програма інтерпретується як складна концептуальна взаємодія теорій, репрезентованих водночас двома (або й більше) різними конкурувальними теоретичними аргументаціями наукових проблем чи соціальних феноменів. Попри те, що визначальною характеристикою цієї програми є теоретична конкуренція, в ній також часто здійснюється й елаборація теорій, які конкурують. Тобто деякі конкурентнісні дослідницькі програми можна уявити як утворені з двох (або й більше) менших лінійних дослідницьких програм, що репрезентують відмінні концептуальні схеми, пов'язані, втім, одна з одною через взаємну конкуренцію.

Загалом було виокремлено та описано три базові типи теоретичних дослідницьких програм, які різняться за патерном концептуальних взаємозв'язків між теоріями, що визначає базовий модус розвитку в будові програми. Йдеться про конкретні форми елаборації, проліферації або конкуренції теорій в рамках теоретичної дослідницької програми, що конституюють як її будову, так і кожен крок в її розбудові. Зростанню та розвитку теоретичних знань у дослідницькій програмі можуть сприяти як ізольовані випадки елаборації, проліферації та конкуренції теорій, так і послідовна змінність або різне поєднання цих патернів концептуальних взаємозв'язків між ними. Наприклад, теорії, що зростають шляхом проліферації, поширення на інші предметні домени, можуть також водночас або згодом зростати шляхом елаборації (вдосконалення) через уточнення своїх пояснень.

Утім, ця базова типологія теоретичного поступу охоплює аж ніяк не всі спостережувані та проаналізовані емпіричні особливості концептуальних взаємозв'язків між теоріями в дослідницьких програмах. Наприклад, вона не дала змоги однозначно ідентифікувати випадок концептуального зв'язку двох теорій у дослідницькій програмі, які водночас: а) пов'язані як вихідна теорія та похідна від неї внаслідок її елаборації нова теорія; б) зосереджуються на схожих або й збіжних пояснюваних доменах, а отже, не розвиваються шляхом проліферації; в) у певному сенсі взаємно конкурують, попри те, що багато в чому концептуально збігаються. Також неідентифікованим виявився тип нової теорії, яка водночас об'єднує в собі концептуальні структури інших різних вихідних теорій, що передували їй, та уніфікує розгляд питань, розглядуваних окремо в кожній із них. Ці два та інші подібні аномальні емпіричні випадки стали підставою для аналітичного виокремлення специфічних типів теоретичних взаємозв'язків у дослідницьких програмах, а також опису їх динаміки.

Специфічні типи теоретичної динаміки дослідницьких програм

На підставі диференціації специфічних емпіричних випадків теоретичного поступу дослідницьких програм, частини невідповідних базовим формам елаборації, проліферації чи конкуренції теорій, Бергер та Вагнер виокремили два специфічні типи теоретичних зв'язків. Попри те, що ці специфічні типи теж ре-

презентують дуже важливі форми теоретичного зростання і мають важливе значення для його аналізу, жоден з них, найімовірніше, не увявнився б за відсутності й поза межами вже ustalених типів дослідницьких програм. Йдеться про лінійні, розгалужувані та конкурентнісні дослідницькі програми. Тобто специфічні типи концептуальних зв'язків між теоріями вважаються залежними за своєю генезою від базових типів теоретичних зв'язків, на підґрунті яких власне й постають такі ustalені лінійні, розгалужувані та конкурентнісні дослідницькі програми. Водночас самі специфічні типи теоретичних зв'язків не розглядаються як базові модули для розроблення цілих дослідницьких програм.

Ідентифікація специфічних типів теоретичних зв'язків уможливилася, коли в ustalених дослідницьких програмах розбудова нової гаданої теорії-елaborанта, теорії-проліферанта або теорії-конкурента виявила дещо інші способи специфікації теоретичного пояснення. Звідси вважалося, що за цих обставин первісна теорія має радше породжувати нову теорію, яка включає одну з цих дещо інших концептуалізацій:

«Зазвичай теоретична структура та фокус пояснення нової теорії, $T(2)$, є майже ідентичними тим, що були в попередній теорії, $T(1)$. Теорії відрізняються лише тим, що мають дещо різні робочі механізми. Отже, вони відрізняються лише за дуже обмеженою низкою засад і в тому сенсі, що ці теорії генерують прямо протилежні прогнози в цьому обмеженому ареалі. Однак, на відміну від елаборатії, жодна з теорій початково не є ані більш інформативною, ані більш відповідною, ніж інша; прогнози обох з них можуть бути однаково широкоосяжними або однаково підтверджуваними попередніми даними.

Цей спеціальний зв'язок, який називається *варіацією теорії* (*theory variation*), важко обґрунтувати (ба й навіть угледіти) під кутом зору нефахівців (тих, хто не дуже обізнаний з програмою). Часто значна частина структури $T(2)$ залишається імпліцитною, оскільки доволі схожа на $T(1)$. Крім того, зміни у структурі можуть бути не надто помітними» (Wagner, Berger, 1985: p. 721).

У наведеному описі варіювання (видозміна) постає як зв'язок між концептуально, предметно та структурно спорідненими теоріями, що роблять диференційовані прогнози щодо обмеженої частини свого спільного пояснюваного домену. І будь-які важливі відмінності між цими первісною та новою теоріями можуть бути непомітними для дослідників, недостатньо ґрунтовно обізнаних із ними. Адже концептуальні засади відмінностей між теоріями іноді бувають просто замалими, щоби їх помічали профани. Невеликі концептуальні підстави цих відмінностей також уможливають відносно швидке розв'язання суперечностей у прогнозах первісної та нової теорій, яке піддається перевірці в емпіричному дослідженні. Через це відмінні теорії-варіанти можуть з'являтися і втрачати значимість так швидко, що їх навіть не помічають дослідники, котрі не займаються глибоко відповідним пояснюваним доменом.

Попри зауважену другорядність і навіть тривіальність частих виявів варіювання теорії, ця форма її зростання насправді теж вважається дуже важливою, зокрема в удосконаленні теоретичних структур. Адже теоретик розбудовує нові варіанти якоїсь первісної теорії тоді, коли він спроможний у своєму теоретизуванні зробити ретельні порівняння тонких відмінностей її ustalеної первісної

та передбачуваних нових версій. Не лишень увиразнення цих відмінностей, а й також з'ясування переваг або вад відмінних варіантів теорії в перебігу їх варіювання може відбуватися доволі швидко, хоча вважається, що все це нечасто можливе, навіть за умов запеклої та драматичної конкуренції теорій. Як виявили емпіричні спостереження, розв'язка варіювання теорії може відбутися щонайменше у два способи — коли один з варіантів теорії вважатимуть кращим в усіх випадках або коли кожен з них розглядатимуть як кращий за певних умов. Але і можливе заміщення варіантів теорії, і можливі застереження щодо їхньої слушності збільшують теоретичне знання у рамках дослідницької програми та наукової дисципліни загалом.

Як певна протилежність варіації теорії трактується другий специфічний тип теоретичного зв'язку. На його підґрунті нова теорія постає не в перебігу якогось її, навіть мінімального, концептуального відхилення та відмежування від первісної теорії, що їй передує. Навпаки — ця новоз'явлена теорія виникає внаслідок максимального об'єднання концептуального потенціалу наявних до неї двох або й більше первісних теорій:

«Іноді дві різні теорії пропонують способи розгляду проблем, з якими вони мають справу, як подібних або пов'язаних соціологічних проблем. За цих обставин може виникнути нова теорія, що включає більшу частину концептуалізації обох теорій. У таких випадках беруть участь щонайменше три теорії, які можуть мати або не мати подібних теоретичних структур. Одна теорія, T(3), консолідує багато ідей, знайдених у T(1) і T(2) в єдиному формулюванні, зазвичай припускаючи взаємозв'язок між цими ідеями. Загалом кажучи, прогнози T(1) і T(2) відповідають структурі нової T(3), хоча навряд чи їй відповідатиме все (особливо, якщо попередні теорії є конкурентами). Крім того, нова теорія, як правило, генерує додаткові прогнози, яких не робила жодна з попередніх теорій.

В такому зв'язку, *інтеграції* теорії T(3) говорить більше або підходить краще, ніж T(1) або T(2) поодиноці. Це не означає, що T(3) є простим поєднанням двох інших теорій (тривіальним з погляду логіки досягненням). Натомість T(3) є окремою теоретичною структурою, форма якої залежить від природи взаємозв'язків між інтегрованими теоріями» (Wagner, Berger, 1985: p. 722).

Інтеграція (поєднання) теорій як форма теоретичного зростання вважається особливо залежною від заздальгідного існування добре розробленої дослідницької програми, ґрунтованої на інших типах концептуальних зв'язків між теоріями. Розроблення такої програми вважається необхідним для визначення того, які поняття та принципи в інтегрованих теоріях є достатньо важливими й перспективними, щоб їх можна було включити до єдиної теоретичної будови. Йдеться власне про теоретичний синтез як пошук інтеграції різних версій теоретизування з тим, щоб позбутися їхніх концептуальних недоліків, прогалин та обмежень, поєднати їхні наявні евристичні можливості й за рахунок їхньої синергії досягти непересічного зрушення в осягненні, діагностиці, аналізі, інтерпретації, поясненні й завбаченні різних соціальних феноменів та процесів. У фаховій спільноті соціологів інтеграцію теорій часто сприймають як визначне досягнення та найпереконливіший вияв теоретичного поступу соціології, консолідації та поглиблення соціологічного знання.

Залежно від того, які первісні теорії інтегруються, Бергер та Вагнер виокремили три різні шляхи теоретичної інтеграції у дослідницькій програмі. Якщо інтеграції підлягають теорії-варіанти, то виникла внаслідок цього нова інтегрувальна (синтетична) теорія включає специфікацію відмінних умов або обставин для застосування кожної з цих, вихідних для неї теорій-варіантів. Здогадним результатом інтеграції теорій-проліферантів бачиться ідентифікація та концептуальне обґрунтування у новоутвореній інтегрувальній теорії взаємозв'язку відмінних (або різнорідних) феноменів, пояснюваних раніше окремо в предметних царинах цих первісних теорій-проліферантів. Зрештою, інтеграція теорій-конкурентів, ймовірно, вимагатиме від дослідників розроблення нової теоретичної мови з новими поняттями, яка уможливила б відбір та інкорпорацію до «когерентної нової формули» важливих теоретичних принципів від кожної первісної теорії-конкурента. Загалом успішна інтеграція теорій в соціології спостерігається не надто часто, бо навіть мінімальною передумовою її здійснення є поступ базової для неї усталеної дослідницької програми, а також високий рівень фахової підготовки теоретиків.

Критика та уточнення концепції поступу соціологічних теорій

Бергерове та Вагнерове розрізнення типів теоретичної динаміки та структури дослідницьких програм, а також зумовленого ними поступу теоретизування зазнало гострої критики. Зокрема, критично зауважували відсутність належних емпіричних підтверджень деяких з ідентифікованих та проаналізованих типів концептуальних зв'язків між теоріями у дослідницьких програмах, передусім через взаємне цитування або заяви самих авторів тих теорій (Maines, Molseed, 1986: p. 160). У відповідь на цей закид Бергер та Вагнер вказують на почасти неправильне розуміння з боку критиків Д.Р. Мейнеса та М.Дж. Молседа логіки аналізу природи теоретичних зв'язків, що характеризують дослідницьку програму. Відтак робиться спроба прояснити й увиразнити цю природу:

«Всі зв'язки, які ми розглядаємо — елаборація, проліферація, конкуренція, варіація та інтеграція — є *абстрактними та аналітичними*. Вони мають стосунок до структурних особливостей теорій. Наша специфікація типів зв'язку ґрунтується на подібностях та відмінностях у таких аспектах, як концептуальний і пропозиційний апарат теорій, фокус проблеми або пояснюваний домен теорій, а також у прогнозах щодо даних і спостережень, яких стосуються ці теорії» (Wagner, Berger, 1986: p. 170).

Зауважені структурні схожості між теоріями вважаються найважливішими, але не єдиними підставами для твердження про наявні концептуальні зв'язки між ними у дослідницькій програмі. Адже й деякі інші особливості теорій зумовлюють тип концептуального взаємозв'язку між ними. Наприклад, відсутні в первісних теоріях, але вже наявні в нових формулювання пояснювальних механізмів, які вможливають більшу конкретність або точність теоретичних прогнозів щодо предметної проблематики, можуть інтерпретуватися як вияви

елаборації теоретизування. Попри те, що теорії в межах дослідницької програми мають почасти подібні концептуальні апарати, з часом в них з'являються цілком нові ключові пояснювальні механізми. Внаслідок цього розширюється концептуальний масштаб застосування теорій у дослідженнях складніших предметних ситуацій.

Бергер та Вагнер вдалися до визначення у термінах абстрактних і загальних критеріїв основних типів концептуальних зв'язків між теоріями та їхнього розвитку в теоретичних дослідницьких програмах. Далі створену типологію базових теоретичних зв'язків та зростання теорій було використано для опису структури ґрунтованих на них основних видів дослідницьких програм — лінійної, розгалужуваної та конкурентної програм. Зрештою, отриману типологію базових концептуальних зв'язків між теоріями та їхнього розвитку в рамках дослідницьких програм, а також виокремлені види програм було застосовано як концептуальне знаряддя емпіричного аналізу. З використанням їх визначається, наприклад, сама наявність концептуального зв'язку між двома конкретними теоріями та його природа. Тобто з'ясовується, наскільки фактичні зв'язки між двома окремими теоріями задовольняють абстрактні критерії належності до різних типів таких зв'язків в дослідницьких програмах. Натомість інформація про взаємне цитування або артикульовані наміри розробників теорій не вважаються важливою фактологічною основою для специфікації концептуальних зв'язків між ними¹. В найкращому разі такі цитати та висловлені наміри теоретиків можна розцінювати як «підказки» для визначення їхньої участі у спільній теоретичній дослідницькій програмі.

Разом із тим Бергер та Вагнер не вважали безперечною логіку свого аналізу природи теоретичних зв'язків, що характеризують дослідницьку програму. Вони припускали появу можливих спростувань власної експлікації різних концептуальних зв'язків між теоріями та різних модусів зростання останніх у дослідницьких програмах. Підставою для сумнівів у слушності їхньої експлікації могло стати альтернативне пояснення цих структурних зв'язків між теоріями, специфікованих в ній, або виявлення цілком інших зв'язків між теоріями, не специфікованих у ній. Зрештою, такою ж підставою також могла бути невідповідність проаналізованих фактичних зв'язків між теоріями визначеним критеріям віднесення до різних специфікованих типів теоретичних зв'язків. Тобто висловлювалася готовність розглядати альтернативні експлікації структурних зв'язків між теоріями або визнати доведену емпіричну нерелевантність вже запропонованої експлікації.

Емпіричне підґрунтя висновків Бергера та Вагнера про типи концептуальних зв'язків між теоріями та ґрунтовані на них види дослідницьких програм зазнало критики і з боку С. Сейдмана. Він висловив сумніви щодо належної науково-дисциплінарної репрезентативності ідентифікованих і проаналізова-

¹ Двома десятиліттями пізніше Вагнер визначив аналіз цитування та форм фінансування соціологічних досліджень як зосередження дослідників на організаційних та інституційних властивостях соціології. На його думку, такий аналіз показує лише зростання соціальних структур, у яких може виникати соціологічне знання, але не зростання самого цього знання (Wagner, 2009: p. 4987).

них реальних випадків дослідницьких програм у соціології: «Насправді, навіть якщо автори посилаються на теоретичні дослідницькі програми, вони мають на увазі не загальні теоретичні тенденції (movements), а надзвичайно низько-рівневі теоретичні положення або моделі...» (Seidman, 1986: p. 166). Зокрема, емпіричні приклади елаборації та інтеграції теорій у дослідницьких програмах, що їх наводили та аналізували Вагнер і Берґер, не задовольнили Сейдмана своїм низьким теоретичним статусом та завузькими ареалами соціологічного інтересу до них. Цей критик оскаржив в цілому слушність обрання за одиницю історико-соціологічного аналізу одиничних теорій або їх взаємозалежних сукупностей, тобто теоретичних дослідницьких програм. Він вважав обмеженням такого аналізу виключення з розгляду «тих глобальних теорій або всеохопних парадигм, які перебувають у центрі структури й динаміки соціології» (Seidman, 1986: p. 166). Йшлося про аналітичне нехтування соціологічними теоріями дисциплінарного масштабу на кшталт функціоналізму, історичного матеріалізму, символічного інтеракціонізму та ін. З одного боку, зауважене звуження предметної царини досліджень суто дослідницькими програмами та одиничними теоріями в їхньому складі уможливило виявлення певних елементів теоретичного зростання в соціології. Але, з іншого боку, таке предметне зосередження унеможливило пояснення «ключових історичних тенденцій» у соціології.

Сейдман також не погодився з тим, що всі п'ять ідентифікованих патернів концептуальних зв'язків між теоріями у дослідницьких програмах репрезентують теоретичне зростання в соціології. Зокрема, він вбачав у проліферації теорій лише розширення їхнього емпіричного масштабу, яке нічого не говорить про їхню валідність. А конкуренцію та варіацію теорій — трактував як виникнення різних теоретичних пояснень одних і тих самих соціальних фактів. Із Сейдманового погляду, ці три зазначені типи теоретичної динаміки дослідницьких програм є доволі поширеними випадками в соціології, які репрезентують суто теоретичні зміни, а не справжній прогрес у цій науковій дисципліні. Отже, він вважав ці три патерни цілком характерними для тогочасного препа-радигматичного (в термінах Т. Куна) стану розвитку соціології з її внутрішнім ідеологічним конфліктом.

Натомість потенційно справжніми режимами теоретичного зростання, на думку Сейдмана, є тільки два патерни концептуальних зв'язків між теоріями — їх елаборація та інтеграція у дослідницьких програмах. Внаслідок таких спроб теоретизування можуть з'явитися нові теорії, які перевершуватимуть первісні теорії, що їм передували, за предметною осяжністю, точністю, строгістю та емпіричною підтримкою в першому випадку або за емпіричною і прогностичною силою — в другому. Утім, і емпіричні приклади елаборації та інтеграції теорій, наведені як аргументи, теж не видалися Сейдману достатньо переконливими виявами теоретичного прогресу. За його оцінкою, ці приклади лишень увиразнюють траєкторії теоретичних змін різних наукових шкіл у соціології, які конфліктують. Але теоретичні зміни не завжди є прогресивними. Тому для емпіричної фіксації теоретичного зростання як прогресу вкрай необхідні певні стандарти валідності, в рамках яких можна оцінювати й порівнювати конкурвальні та варіювальні теорії.

У своїй відповіді на цю критику Бергер та Вагнер зазначили, що в розвитку теорій зазвичай мають реалізовуватися такі цілі, як збільшення їхньої загальності та їхньої дедуктивної сили. Ідентифікуючи випадки теоретичного зростання, вони враховували зазначені характеристики теорій та їх емпіричне підтвердження. Це й дало підстави, зокрема, визначити проліферацію, конкуренцію та варіацію теорій не лише як типи концептуальних зв'язків між ними у дослідницьких програмах, а й водночас як типові форми теоретичного поступу.

Так, проліферація теорії суттєво розширює діапазон розроблення соціологічних наукових проблем або дослідження соціальних феноменів, у вивченні яких можна почасти спертися на усталений теоретичний склад дослідницької програми. Власне факт розширення досліджуваної й пояснюваної проблематики трактується як важлива ознака теоретичного поступу:

«...[П]роліферація як тип теоретичного зростання ... відкриває нові пояснювані домени. Проліферація збільшує *широту* програми, оскільки може надавати пояснення різного роду феноменів, використовуючи те саме сімейство понять і тверджень. Звичайно, емпірична оцінка є важливою, як і в будь-якому теоретичному просуванні. Проте розширення діапазону застосування основних ідей програми є не менш важливим» (Wagner, Berger, 1986: p. 174).

Нова теорія, що виникає для концептуального охоплення різних досі не пояснених соціальних феноменів, помітно розширює стрижневі ідеї або навіть додає нові до вже наявних у предметно близькій попередній теорії. Ці, почасти оновлені, ідеї призначені для застосування у дослідженнях нових теоретичних проблем в усталеному пояснюваному домені або взагалі для нового пояснюваного домену дослідницької програми. Як вихідна теорія, так і нова похідна, що виникла почасти на підставі її ідей й поширюється на інші предметні царини, можуть водночас бути продуктивними та важливими пояснювальними засобами, бо застосовуються до різних проблем або феноменів. Обставини теоретичного поступу внаслідок проліферації певної теорії можуть рефлексійно увиразнюватися у її пізнішій конкретизації та викладі.

Неабиякий потенціал для поступу теоретизування вбачається у конкуренції усталеної попередньої та новоз'явленої альтернативної теорій, котрі застосовують різні набори стрижневих ідей до тих самих або таких, що перетинаються, пояснюваних доменів:

«Конкуренція являє собою зростання, оскільки висвітлює ті аспекти феномену, які не розглядаються в первісній теорії. Це підвищує наше розуміння складності феномену, який підлягає поясненню. Крім того, оскільки наше розуміння є більш повним, конкуренція часто фокусує дискусії й допомагає встановити пояснювальні межі між теоріями (на базі аспектів феномену, розгляданого кожною теорією)» (Wagner, Berger, 1986: p. 175).

Теорії, що конкурують, зазвичай мають досить складні відмінності в концептуальній структурі, а отже, доволі різняться за специфікацією і поясненням умов та механізмів функціонування спільного досліджуваного соціального феномену. За цих обставин конкуренція взаємовиключних версій теоретизування може тривати довго, поки не виявляться переконливі чи вирішальні переваги однієї із них.

Натомість варіювання теорії для отримання точніших знань про досліджуваний феномен можливе на підґрунті одних і тих самих стрижневих ідей, однаково властивих як усталеній вихідній теорії, так і похідній від неї видозміненій новій теорії. Передумовою такого уточнення й поглиблення знань про спільно досліджуваний соціальний феномен вважається з'ясування та реалізація евристичних можливостей різних пояснювальних механізмів у теоретизуванні про нього:

«...[В]аріація як тип зростання ... уточнює наші знання про феномени, які вже перебувають у межах діапазону застосування програми. Коли теорія дає базове і загальне пояснення деякого соціального феномену, може бути залучений будь-який з різних типів конкретних пояснювальних механізмів. Варіація є надзвичайно важливою, надаючи змогу теоретику вивчити застосування цих різних пояснювальних механізмів; це дозволяє теоретику проводити ретельні порівняння тонких відмінностей у роздумах про феномен, який слід пояснити. Так само, як проліферація збільшує широту програми, варіація збільшує її *глибину*» (Wagner, Berger, 1986: pp. 174–175).

Первісна теорія та новоз'явлена похідна від неї предметно охоплюють один і той самий пояснюваний домен або дуже схожі. Але ці дві теорії реалізують дещо різні механізми для пояснення особливостей, по суті, спільного для них досліджуваного феномену. Відтак зазначені теорії — усталену первісну та згодом з'явлену похідну від неї — можна вважати варіантами одна одної, які уявляють певні розбіжності між ними у розумінні спільного для них досліджуваного феномену. Зокрема, ці теорії можуть специфікувати різні умови або механізми функціонування цього феномену. Ретельне порівняння цих альтернативних специфікацій, а також первісної та видозміненої теорій дає змогу визначити версію найефективнішого теоретичного пояснення досліджуваного феномену.

Принагідно Бергер та Вагнер висловилися і про решту виокремлених ними типів теоретичного поступу в дослідницьких програмах, яких не заперечував Сейдман. Стосовно елаборації теорій вони обмежилися твердженням, що цей тип теоретичного зростання є найбільш зрозумілим і визнаним соціологами. А з приводу інтеграції теорій було вкотре наголошено відмінність передумов та залежних від них способів її здійснення: «... [Я]к тип теоретичного зростання ... інтеграція є частиною *системи* зв'язків. Форма, якої набуває інтеграція, безпосередньо залежить від типу зв'язку, що існує між теоріями, які інтегруються: варіація, проліферація або конкуренція» (Wagner, Berger, 1986: p. 175). У розумінні природи проліферації, конкуренції та варіації як типів концептуального зв'язку між теоріями та теоретичного зростання у дослідницьких програмах Бергер та Вагнер вбачали запоруку повного розуміння природи різних типів можливої інтеграції цих теорій.

Уточнене й деталізоване пояснення природи інтеграції первісних теорій, залежної від різних типів концептуального зв'язку між ними, згодом було презентовано у статті про теоретичні дослідницькі програми в соціологічному енциклопедичному виданні (Wagner, 2009: p. 4985). У статті передусім зауважено мету поєднання ідей з різних теорій — надання глибшого або повнішого пояснення досліджуваних феноменів або опису пояснюваних доменів, які раніше

дослідники розглядали окремо. Якщо інтегруються первісні теорії-проліферанти, то, найімовірніше, нова теорія, що інтегрує їх, описує способи взаємозв'язку різних досліджуваних соціальних феноменів, розглядуваних окремо в первісних теоріях, що підлягають інтеграції. І навіть у новій інтегрувальній теорії пояснення цих різних феноменів можуть залишатися відособленими, але концептуальні зв'язки між ними будуть специфікованими. Якщо інтегруються первісні теорії-конкуренти, то нова інтегрувальна щодо них теорія, як правило, має специфікувати новий набір стрижневих ідей, за допомоги яких можна описати досліджувані феномени в межах її пояснюваного домену. Цей різновид інтеграції первісних теорій вважається найскладнішим, бо ключовою для його здійснення є нова ідея, якої до цього не існувало в жодній із них. Якщо інтегруються первісні теорії-варіанти, то загальним результатом їхньої інтеграції, найімовірніше, буде застереження щодо випадків застосування концептуального функціоналу кожної з них. Йдеться про те, що одна первісна теорія-варіант ідентифікується як функціональна за одного набору умов, інша початкова теорія-варіант — за іншого набору і т.д.

Зрештою, своєрідним довершенням постпозитивістської концепції теоретичного поступу соціології стала специфікація функцій дослідницьких програм у теоретизуванні.

Специфікація функцій дослідницьких програм у теоретизуванні

Власне пояснення функціоналу дослідницьких програм у соціології Дж. Бергер, Д. Вілер та М. Зелдич усадили на ідеях Т. Куна про парадигму як передумову зростання наукових знань. Слушність цих Кунових ідей для соціологічної науки перед тим обґрунтував С. Коул (Cole, 2001)¹. Він стверджував, що тільки за наявності власних парадигм соціологія здатна визначити: 1) які проблеми є теоретично (не)значущими; 2) які теоретично значущі проблеми є (не)розв'язаними; 3) які нерозв'язані проблеми є (не)розв'язуваними; 4) які розв'язання (розв'язки) проблем є (не)прийнятними згідно з узгодженими пізнавальними стандартами, базованими на обґрунтуванні та доказах, і як узгодити ці стандарти. Понад те, Коул наголошував, що парадигми також уможливають і мотивують пошук, ідентифікацію та розроблення так званих «стратегічних вузлів дослідження» — дослідницьких ділянок, в яких отримані результати мають високу теоретичну віддачу, бо дозволяють дослідникам розрізнити, яке з їхніх конкурувальних пояснень є більш гідним довіри. Тобто зазначені дослідницькі ділянки генерують найбільш безперечні емпіричні докази, здатні вагомо підвищити переконливість одного теоретичного формулювання і зменшити — іншого чи кількох інших. Але зрештою, з Коулового погляду, усі ці зазначені можливості не реалізуються в соціології через відсутність у ній ядра майже загальноновизнаних парадигм, і тому вона здебільшого перебуває у стагнації.

¹ Це Коулове застосування парадигмального підходу Куна в аналізі стану та ймовірних перспектив соціологічного знання детальніше описано у: (Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 128–130; Резнік, 2022: сс. 176–180).

Натомість Бергер та його колеги запевняли, що описані вище функції відсутніх у соціології добре розроблених та універсально прийнятих парадигм виконують дослідницькі програми, які й уможливають її суттєве теоретичне зростання. Порівняно із парадигмами дослідницькі програми є меншими за предметним масштабом теоретичними структурами. В соціології дослідницьку програму конституюють дослідницькі стратегії, набір взаємопов'язаних теорій, що втілюють ці стратегії, та емпіричні моделі для інтерпретації цих теорій¹. Завдяки такій своїй конститутції теоретична дослідницька програма реалізує у своєму локальному предметному ареалі соціології аналогії функцій відсутніх у ній наразі загальноновизнаних парадигм (табл. 2).

Таблиця 2

**Функції теоретичної дослідницької програми у соціології
(за Дж. Бергером, Д. Вілером та М. Зелдичем)**

Функція	Пояснення
Визначення теоретичної значущості наукових проблем	«...[Т]еоретична значущість проблем визначається теоретичними дослідницькими програмами. По-перше, ці проблеми мають значення стосовно програми, якого вони не мають поза нею через той факт, що вони визначаються у термінах понять, принципів, операцій та методів [цієї] програми. ... По-друге, програми також визначають теоретичну значущість проблем у тому сенсі, що ті мають значення з огляду на цілі програми щодо їх розв'язання, яких вони не мають поза нею. ... По-третє, кожна з цих проблем має теоретичну значущість через своє місце у зростанні програми, якого вона не має поза нею. Зокрема, розв'язання кожної з цих проблем сприяє подальшому зростанню теорії та дослідженням цієї програми» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 146).
Ідентифікація розроблюваності (doability) наукових проблем	«[Стосовно] ...соціологів, які працюють в рамках теоретичних дослідницьких програм. [Наприклад.] ...дослідник вважав, що розв'язання проблеми є розроблюваним. Хоча розроблюваність, звичайно, є судженням, якого не можна зробити з абсолютною певністю, це зроблено цими дослідниками з урахуванням знань про доступні їм програми. Ці ресурси мали як концептуальну, так і оперативну природу. Стосовно першого це означало, що можна сформулювати розв'язання проблеми, враховуючи наявні в програмі поняття та принципи. Стосовно останнього це означало, що можна було визначити емпіричну адекватність розв'язання проблеми з огляду на методи збирання та обробки інформації, розроблені програмою. Іншими словами, поняття та принципи програми є інструментами в руках теоретика, і він / вона знає, які проблеми з ними можна розв'язати. У такому сенсі її / його методи збирання даних, методи аналізу та кумулятивний досвід роботи з цими методами є операційними інструментами, і він / вона знає, яку релевантну емпіричну інформацію можна отримати з ними. З тих самих міркувань, він / вона також знає, які проблеми, навіть якщо вони теоретично значущі, він / вона не може розв'язати. Тому ресурси мають радше бути сконцентровані на розроблюваних проблемах, ніж витратитися на нерозроблювані проблеми» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 147).

¹ Концептуалізації складників та структури дослідницької програми, запропоновані Зелдичем, Бергером та Вагнером, експліковано у: (Резнік, 2023).

Функція	Пояснення
<p>Оцінювання конкурсувальних теоретичних формулювань при розв'язанні наукових проблем</p>	<p>«...[С]пільнота науковців, прихильних до програми, поділяє стандарти оцінок на підставі консенсусу всередині спільноти, так само як і послідовники парадигми. Крім того, це має місце не так зрідка, як стверджує Коул, для соціологів, що працюють у рамках програм з розроблення та використання стратегічних вузлів досліджень. Найяскравіше виявляється на прикладі... Констатування проблеми та її розв'язання були розроблені у термінах альтернативних теоретичних формулювань. Основні завдання полягали у формулюванні альтернативних розв'язань в рамках спільної теоретичної мови, в концептуалізації..., у якій конкурувальні формулювання продукують альтернативні прогнози, та в розробленні експерименту, який дав би змогу теоретику вибирати між цими конкурувальними теоретичними формулюваннями...</p> <p>Таким чином, подібні до парадигм програми дозволяють розв'язувати спірні питання щодо інтерпретації доказів, звертаючись до внутрішніх раціональних критеріїв вибору теорії та критеріїв, базованих на обґрунтуванні та доказах. Теоретичні дослідницькі програми не можуть гарантувати загальнодисциплінарний консенсус щодо інтерпретації доказів, та оскільки будь-яка наразі дана програма є водночас мережею дослідників, які поділяють єдині стандарти оцінювання, такі спірні питання можливо розв'язати у межах програм; насправді існує багато спірних питань; фактично їх розв'язано; і підстави, на яких їх розв'язано, є раціональними в тому сенсі, що апелюють до аргументів і доказів, а не до політики чи ідеології» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 148).</p>
<p>Забезпечення теоретичного зростання соціології загалом</p>	<p>«... [П]історія кожної програми є історією постійного зростання та змін, що стало тривають вже не одне покоління...</p> <p>Теоретичні дослідницькі програми зростають, тому що, як і парадигми, їх застосовують для з'ясування теоретичної значущості проблем, визначення того, чи можна їх розв'язати, або для забезпечення стандартів оцінювання, консенсусних для учасників, які їх дотримуються. Тому вони дають можливість шукати стратегічні вузли дослідження з високою теоретичною віддачею, в яких уможлиблюється вибір між двома або більше конкурувальними теоретичними формулюваннями на підставі обґрунтування та доказів. Там, де існують теоретичні програми досліджень, вони породжують теоретичне зростання. Хоча соціологія, вочевидь, потребує ще таких програм, чимало уже існує.</p> <p>...[У] теоретичних дослідницьких програмах соціологічна теорія зростає... Тому можна цілком резонно зробити висновок, що майбутнє теоретичного зростання соціології залежить від подальшого розвитку наявних теоретичних дослідницьких програм та створення дедалі більше нових» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: pp. 149–150).</p>

Соціологи провадять власні дослідження в рамках різних дослідницьких програм і при цьому незмінно намагаються розв'язати головну теоретичну проблему, що постає в межах кожної з цих програм. Зокрема, такою проблемою може стати розроблення набору понять та принципів, які конституують стрижневе формулювання певної дослідницької програми. Не менш значущою проблемою буває розширення й уточнення понять та принципів певної первісної теорії, щоби на підставі їх концептуалізувати в рамках своєї дослідницької програми особливості досліджуваного в ній соціального феномену. Іноді не уник-

нути також проблеми формулювання певної математичної моделі цього соціального феномену, емпіричного оцінювання її у зіставленні з теоретичними альтернативами й надалі можливої інкорпорації до дослідницької програми. Зрештою, наукова проблема може полягати й у конструюванні цілком нової теорії, що має стати необхідним підґрунтям подальшого зростання започаткованої нею дослідницької програми. Коли таку теорію сконструйовано, її теоретичні принципи теж стають стрижневими елементами зростання, тобто ключовими засновками, з яких випливають практично всі наступні теорії та дослідження наукової програми. Теорія, що стає основою наукової програми та її подальшого зростання, надає теоретичної значущості й емпіричним дослідженням, зорієнтованим на перевірку та встановлення її достовірності.

Базові концептуальні ресурси, необхідні для розв'язання зауважених проблем, зокрема, для формулювання стрижневих принципів дослідницької програми, в будь-якому разі містяться в теоріях, що передували її появі. Такі теорії надають дослідницькій програмі не тільки базові поняття, а й вихідні способи постановки перспективних соціологічних проблем і теоретичні стратегії для їх розв'язання. З використанням цих ресурсів у дослідницькій програмі розробляють ініціальне теоретичне формулювання, запозичують з інших програм методологічну стратегію для його розгляду, ініціюють його уточнення, розширення та емпіричну перевірку. У підсумку розв'язання зазначених наукових проблем заповнюють суттєві теоретичні прогалини в соціологічному знанні.

Теоретично значущою проблемою у дослідницькій програмі може стати й розроблення незалежної перевірки для отримання прямого підтвердження певного принципу, тобто визначального положення, вихідного пункту, засадничого, фундаментального твердження, засновку теорії. Обґрунтування такого принципу з-поміж альтернатив бачиться передумовою узагальненого пояснення теорією низки спостережуваних емпіричних виявів досліджуваного соціального феномену. Обґрунтований та евристично потужний основний принцип теорії уможливорює виведення з неї нових, загальних і важливих пояснень та наслідків щодо широкого кола емпірично спостережуваних соціальних ефектів. Зрештою, він стає підставою формулювання загальних та конкретних висновків для різноманітних емпіричних ситуацій в межах предметної царини розроблюваної теорії.

Плідне розв'язання нагальної соціологічної проблеми у дослідницькій програмі може мати для неї різнобічні позитивні теоретичні наслідки. Передусім воно дає змогу узагальнити базові програмні теоретичні формулювання, що вможливають застосування цієї програми до значно ширшого класу досліджуваних ситуацій. Також розв'язання порушеної соціологічної проблеми іноді призводить й до (пере)формулювання стрижневої програмної теорії, емпіричного дослідження для її перевірки та необхідних теоретичних уточнень за її результатами, що сприяє зростанню дослідницької програми. Зрештою, розв'язання важливої соціологічної проблеми дозволяє розширити коло застосувань ключових програмних понять та принципів стрижневої теорії дослідницької програми. Згодом історик соціології зможе визначити міру важливості розв'язаної наукової проблеми для існування та розвитку дослідницької програми на підставі оцінки обсягу діапазону теоретичних наслідків відповідного розв'язку:

«Локалізуючи місце теоретичної проблеми у зростанні програми, ми можемо не лише сказати, чи є вона теоретично важливою, а й навіть оцінити, наскільки вона важлива порівняно з однією чи кількома іншими проблемами. Наприклад, ми можемо припустити, що проблема, розв'язання якої має наслідки для всієї програми (скажімо, для кожного з її висновків та / або кожного з її відгалужень), має більшу теоретичну важливість, ніж проблема, що має лише обмежений діапазон наслідків для програми (скажімо, така, наслідки якої обмежені лише деякими з її висновків або лише одним із її відгалужень)» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 147).

Безперечна теоретична значущість виразно визначеної соціологічної проблеми зазвичай живить сподівання дослідників досягти теоретичної користі від її розв'язання. Але ці сподівання можуть здійснитися, якщо розв'язання цієї наукової проблеми загалом можна знайти. Аспект «розроблюваності» (“doability”) наукових проблем, тобто доступності їх для розв'язання, включає концептуальні та оперативні питання. Передусім ідеться про питання, чи можна евристично концептуалізувати соціальний феномен або процес, в перебігу вивчення якого постала наукова проблема, з огляду на її теоретичний бекграунд. І загальне операційне питання полягає в тому, чи можуть дослідники створити такі дослідні обставини, за яких стануть зрозумілими властивості досліджуваного соціального феномену й нова інформація про нього уможливить розв'язання соціологічної наукової проблеми. Іншими словами, її розв'язуваність значною мірою залежить від концептуальних та методичних ресурсів, первісно наявних у дослідницькій програмі. Сподівання дослідників на вагому теоретичну користь від розв'язання наукової проблеми та початок успішного її розв'язання стимулюють їх докладати чимало часу, коштів та зусиль у розробленні експериментального дизайну дослідницьких пошуків бажаного розв'язку.

Спочатку в цих пошуках базовими концептуальними ресурсами для дослідницької програми є більш рання вихідна теорія, а також дослідження, стратегія та базові поняття цієї теорії. Зокрема, теоретичні настанови, що впливають із зазначеної стратегії, скеровують визначення соціологічної проблеми та розбудову нової теорії для її розв'язання. Вони включають припущення про різні властивості, характеристики, чинники та наслідки існування досліджуваного соціального феномену або процесу, про їхні зв'язки тощо. Визначення базових понять вихідної теорії зумовлюють формування теоретичних принципів, що їх взаємно пов'язують. Власне ці принципи й виводяться із цих визначень понять.

Зрештою, і емпіричні дослідження в передісторії порушеної нагальної соціологічної проблеми накопичують важливий досвід операціоналізації ключових понять, що фігурують у її (проблеми) формуванні. Адже при започаткуванні дослідницької програми значну частку зусиль дослідники фактично витрачають на конструювання методичних засобів емпіричних досліджень для перевірки пропонованих теоретичних розв'язань наукової проблеми. Тому генезі дослідницької програми може відчутно сприяти й почасти запозичена з інших попередніх теорій релевантна методологічна стратегія, логіка якої диктує вибір методів. Розуміння евристичного, методологічного та методичного потен-

ціалу всіх досяжних та опанованих програмних ресурсів, власне, й визначає межі та перспективи розроблення теоретично значущих соціологічних проблем.

Дослідники, причетні до дослідницької програми, зможуть не тільки визначити теоретичну значущість та розроблюваність наукових проблем. У них з'являється також можливість раціонально оцінювати власні спроби розв'язання цих проблем згідно зі стандартами, консенсусними в межах групи науковців, прихильних до їхньої дослідницької програми. Як наслідок, дослідники починають збирати наукові факти більш систематично, цілеспрямовано та послідовно, щоб переконливо аргументувати власні запропоновані альтернативні формулювання теоретичного ядра дослідницької програми. Якщо взяти ретроспективно, то «науковці були прихильні до артикуляції ядра програми, а отже, шукали стратегічні вузли досліджень, що вможливили раціональний вибір серед конкурувальних теоретичних формулювань, і проблеми, з якими вони стикалися, сприяли подальшому зростанню програми» (Berger, Willer, Zelditch, 2005: p. 149). Наприклад, у випадку, коли конкурувальні формулювання теоретичного ядра дослідницької програми пропонуються у низці достатньо обґрунтованих теорій, доволі важко зробити вибір на користь однієї з них. Одна з цих теорій може найкраще передбачати мінливість досліджуваного соціального феномену за певних умов, друга — може бути ширшою, ніж інші, за предметним масштабом у поясненні базової природи цього феномену і т. д. Коли на підставі цих теорій виводяться альтернативні формулювання розв'язання наукової проблеми, що суперечать одне одному в прогнозуванні характеристик досліджуваного соціального феномену, конкурувальні прогнози оцінюються відповідно до консенсусних стандартів на основі результатів спеціально розробленого дослідження. Визначене у такий спосіб найвдаліше розв'язання наукової проблеми має підстави бути визнаним з боку усіх причетних та прихильних до цієї дослідницької програми як її «поступ». Далі це розв'язання береться усіма подальшими, новітніми теоріями та дослідженнями у рамках цієї дослідницької програми як нова вихідна точка у наукових пошуках, і над його вдосконаленням ведеться подальша робота дослідників. Оскільки вони спроможні раціонально рефлексувати й залучатися до цих дослідницьких процесів у межах своєї програми, то також можуть спрямовувати та підтримувати її прогрес.

Природно, поряд із дослідницькими програмами, що прогресують, у соціологічній науці, як і в інших наукових дисциплінах, спостерігаються також програми, які вироджуються або дегенерують (термін Лакатоса), зникають або ніколи не розширюють обмежене коло причетних та прихильних до них. Але багато теоретичних дослідницьких програм, котрі мають емпіричні застосування, підтримують постійне кумулятивне зростання у своєму предметному ареалі та впливають на інші ареали соціології впродовж доволі тривалого часу. Саме завдяки наявності власних дослідницьких програм соціологія може теоретично зростати навіть за відсутності загальноновизнаних соціологічних парадигм. Саму наявність теоретичних дослідницьких програм у соціології вважають виявом того, що, попри препарадигмальну стадію розвитку або мультипарадигмальну природу цієї наукової дисципліни, соціологи у своїх дослідженнях не є приреченими керуватися суто некогнітивними критеріями у своїх студіях.

Висновки

Дж. Бергер, М. Зелдич мол. та Д. Вагнер аналітично визначили головні типи концептуального зв'язку між теоріями та їхнього поступу в рамках теоретичних дослідницьких програм. Ідея полягала в тому, що теоретичний склад і конфігурація дослідницьких програм відповідають режиму зростання теорій у них. Створена типологія базових теоретичних зв'язків та патернів зростання теорій була використана для опису структури ґрунтованих на них основних видів дослідницьких програм — лінійної, розгалужуваної та конкурентнісної програм. Емпіричний аналіз спостережених випадків функціонування дослідницьких програм цих видів дав змогу виявити й описати також специфічні типи концептуальних зв'язків між теоріями в них та режимів їхнього теоретичного поступу. Зрештою, довершенням оригінальної концепції теоретичного зростання соціології на підґрунті дослідницьких програм стало обґрунтування функцій останніх у соціологічному теоретизуванні. Ця концепція є методологічним підмурком емпіричного аналізу не лише структури й динаміки теоретичних дослідницьких програм в соціології. Специфікація у цій концепції особливостей інтеграції теорій уможливило її використання у вивченні передумов, проблематики та перспектив теоретичного синтезу в соціології. Ця можливість буде предметом подальших дослідницьких пошуків в обраній предметній царині.

Джерела

- Кун, Т. (2001). *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal.
- Кутуєв, П.В. (2005). *Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу*. Київ: Сталь. <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>
- Кутуєв, П. (2017). *Модерн(у): історії, теорії та практики. Соціологічна інтерпретація: монографія*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика».
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології: монографія*. Київ: НаУКМА.
- Пилипенко, В. (2019). Метатеоретичні тенденції у соціології на початку XXI століття. В: В. Резнік (ред.), *Соціологічне метатеоретизування: історія та сучасність* (сс. 319–324). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>
- Резнік, В. (2022). Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 161–185. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.161>
- Резнік, В. (2023). Теоретизування у соціології: постпозитивістська типологія Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 116–142. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.116>
- Berger, J., Willer, D., Zelditch, M. (2005). Theory Programs and Theoretical Problems. *Sociological Theory*, 23(2), 127–155.
- Cole, S. (2001). Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In: S. Cole (Ed.), *What's Wrong with Sociology?* (pp. 37–60). New Brunswick, NJ: Transaction Books.
- Heidtmann, J., Wysienska, K., Szmatka, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/00380237.2000.10571154>

Maines, D.R., Molseed, M.J. (1986). Obsessive Discoverer's Complex and the "Discovery" of Growth in Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 158–164.

Seidman, S. (1986). Is There Theoretical Growth in Sociology? Comment on Wagner and Berger. *American Journal of Sociology*, 92(1), 164–168.

Szmatka, J., Lovaglia, M.J. (1996). The Significance of Method. *Sociological Perspectives*, 39(3), 393–415.

Szmatka, J., Mazur, J. (1996). Orienting Strategies, Working Strategies and Theoretical Research Programs in Social Exchange Theory. *Polish Sociological Review*, 115, 265–288.

Wagner, D.G., Berger, J. (1985). Do Sociological Theories Grow? *American Journal of Sociology*, 90(4), 697–728. <https://doi.org/10.1086/228142>

Wagner, D.G., Berger, J. (1986). Programs, Theory, and Metatheory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 168–182.

Wagner, D.G. (2009). Theoretical Research Programs. In: G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 4984–4987). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Zelditch, M. Jr. (1979). Do Multiple Strategies Converge? *Society*, 16(5), 25–30.

Отримано 02.03.2024

References

Berger, J., Willer, D., Zelditch, M. (2005). Theory Programs and Theoretical Problems. *Sociological Theory*, 23(2), 127–155.

Cole, S. (2001). Why Sociology Doesn't Make Progress Like the Natural Sciences. In: S. Cole (Ed.), *What's Wrong with Sociology?* (pp. 37–60). New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Heidtmann, J., Wysienska, K., Szmatka, J. (2000). Positivism and Types of Theories in Sociology. *Sociological Focus*, 33(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/00380237.2000.10571154>.

Kuhn, T.S. (2001). *The Structure of Scientific Revolutions*. [In Ukrainian]. Kyiv: Port-Royal. [=Кун 2001].

Kutuev, P. (2005). *Conceptions of development and modernization: the evolution of research programs of sociological discourses*. [In Ukrainian]. Kyiv: Steel. [=Кутуєв 2005]. <http://www.sociology.kpi.ua/wp-content/uploads/2019/02/Kutuev.pdf>

Kutuev, P. (2017). *Modern(s): history, theories and practices. Sociological interpretation*: monograph. [In Ukrainian]. Kherson: Helvetica Publishing House. [=Кутуєв 2017].

Maines, D.R., Molseed, M.J. (1986). Obsessive Discoverer's Complex and the "Discovery" of Growth in Sociological Theory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 158–164.

Malysh, L.O. (2019). *Principles and rules of measurement of structural inequalities in sociology*: monograph. [In Ukrainian]. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy. [=Малиш 2019].

Pylypenko, V. (2019). Metatheoretical trends in sociology at the beginning of the XXI century. In: V. Reznik (Ed.), *Sociological Metatheorizing: History and Present Day* (pp. 319–324). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Пилипенко 2019].

Reznik, V. (2021). Analysis of research programs: a sociological perspective. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 104–128. <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>. [=Резнік 2021].

Reznik, V. (2022). Ideas of postpositivism in sociology: the reception by J. Berger, M. Zelditch Jr. and D.G. Wagner. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 161–185. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.161>. [=Резнік 2022].

Reznik, V. (2023). Theorizing in sociology: postpositivist typology of J. Berger, M. Zelditch Jr. and D. Wagner. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 116–142. <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.116>. [=Резнік 2023].

Seidman, S. (1986). Is There Theoretical Growth in Sociology? Comment on Wagner and Berger. *American Journal of Sociology*, 92(1), 164–168.

Szmatka, J., Lovaglia, M.J. (1996). The Significance of Method. *Sociological Perspectives*, 39(3), 393–415.

Szmatka, J., Mazur, J. (1996). Orienting Strategies, Working Strategies and Theoretical Research Programs in Social Exchange Theory. *Polish Sociological Review*, 115, 265–288.

Wagner, D.G., Berger, J. (1985). Do Sociological Theories Grow? *American Journal of Sociology*, 90(4), 697-728. <https://doi.org/10.1086/228142>

Wagner, D.G., Berger, J. (1986). Programs, Theory, and Metatheory. *American Journal of Sociology*, 92(1), 168-182.

Wagner, D.G. (2009). Theoretical Research Programs. In: G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (pp. 4984-4987). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Zelditch, M. Jr. (1979). Do Multiple Strategies Converge? *Society*, 16(5), 25-30.

Received 02.03.2024

ВОЛОДИМИР РЕЗНИК

Дослідницькі програми та поступ теорій у соціології: постпозитивістська концепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера

У статті презентовано експлікацію постпозитивістської концепції поступу соціологічних теорій у межах дослідницьких програм, яку розробили Дж. Бергер, М. Зелдич мол. та Д. Вагнер. Їхня концепція конкретизувала пов'язані типи теоретичної структури та динаміки дослідницьких програм, а також їхні функції в соціологічному теоретизуванні. Структурні та динамічні відмінності дослідницьких програм репрезентують різні типи концептуальних зв'язків між теоріями та відповідні їм базові режими теоретичного зростання. Зокрема, елаборація теорій, належних до певних пояснюваних доменів, шляхом розширення їхнього предметного поля, збільшення строгості, точності або емпіричної релевантності є модусом поступу лінійних програм. Проліферація теорій на нові пояснювані домени та розширення предметного діапазону їхньої застосовності є модусом розвитку розгалужуваних програм. Конкуренція теорій певного пояснюваного домену за кращу концептуальну репрезентацію його проблематики є режимом прогресу конкурентнісних програм. Між теоріями лінійних, розгалужуваних та конкурентнісних дослідницьких програм можуть також виникати специфічні типи концептуальних зв'язків та модусів теоретичного поступу: варіація теорій внаслідок заглиблення їх у свої усталені предметні домени завдяки підвищенню концептуальної проникливості, довершеності та деталізації; інтеграція теорій. Теоретичний розвиток дослідницьких програм забезпечують їхні функції, що є аналогами функцій парадигм у зрілих науках: визначення теоретичної значущості, розробленості та «розроблюваності» (“doability”) соціологічних проблем; оцінювання та когнітивно угрунтований вибір з-поміж конкуруювальних теоретичних формулювань їх розв'язання; забезпечення синергії наслідків виконання вище зазначених функцій.

Ключові слова: постпозитивізм, наукова парадигма, теорія, дослідницька програма, елаборація, проліферація, конкуренція, варіація, інтеграція

VOLODYMYR REZNIK

Research programs and the progress of theory in sociology: the post-positivist conception of J. Berger, M. Zelditch Jr. and D. Wagner

The article presents an explanation of the post-positivist conception of the progress of sociological theories in research programs, which was developed by J. Berger, M. Zelditch Jr. and D. Wagner. Their conception specified related types of theoretical structure and dynamics of research programs, as well as their functions in sociological theorizing. Structural and dynamic differences of research programs represent different types of conceptual connections between theories and their corresponding basic modes of theoretical growth. In particular, the elaboration of theories of certain explanatory domains

by increasing their scope, rigor, precision, or empirical relevance is a mode of progress of linear programs. The proliferation of theories into new explanatory domains and the expansion of the subject range of their applicability is the mode of development of branching programs. The competition of theories in a certain explained domain for the best conceptual representation of its problems is a mode of progress of competing programs. Special types of conceptual connections and modes of theoretical progress may also emerge between theories in linear, branching, and competing research programs: variation of theories as a result of deepening them into their established subject domains due to increased conceptual insight, sophistication and detail; integration of theories. The theoretical development of research programs is provided by their functions, which are analogous to the functions of paradigms in mature sciences: determination of theoretical significance and doability of sociological problems; evaluation and cognitive-based selection of competing theoretical formulations of their solutions; ensuring synergy of the consequences of performing the above-mentioned functions.

Keywords: *postpositivism, scientific paradigm, theory, research program, elaboration, proliferation, competition, variation, integration*